

عزت‌الله‌نوذری
عضو هیئت علمی دانشگاه شیراز
(بخش تاریخ)

تاریخ اجتماعی ایران از آغاز تا مشروطیت

انتشارات خجسته

۱۳۹۸

فهرست

- پیشگفتار ۱۳
- ۱
- جغرافیای ایران ۱۵
- منابع آبی ایران ۱۷
- منابع زیرزمینی ایران ۱۸
- شرایط جغرافیایی ایران ۱۸
- ۲
- مهاجرت اقوام آریایی ۲۱
- لولوئیان ۲۳
- گوتیان (قوئیان) ۲۴
- تیپوری ها ۲۴
- کاسیان ۲۴
- مانناها ۲۵
- کادوسیان و گیل ها ۲۶
- ماردها یا آماردها ۲۷
- ۳
- عصر اوستایی ۲۹
- زندگانی زرتشت ۲۹
- زرتشت و گات ها ۳۰
- خانواده و حکومت در اوستا ۳۳
- طبقات ۳۴

- ۱۷ ● آل بویه ۱۷۵
- ۱۸ ● حکومت سلجوقیان ۱۷۹
- تقسیم‌بندی دوران حکومت سلجوقیان ۱۸۴
- دوره‌ی اوّل ۱۸۴
- دوره‌ی دوم ۱۸۶
- نقش علما و قضات، و چگونگی تأسیس نظامیه‌ها ۱۸۸
- اسماعیلیان و سلجوقیان ۱۹۰
- انگیزه‌های اجتماعی نهضت اسماعیلیان نزاری ۱۹۲
- پایگاه اجتماعی اسماعیلیان نزاری ۱۹۳
- روش‌های مبارزاتی اسماعیلیان نزاری ۱۹۴
- علل انقراض دولت سلجوقیان ۱۹۷
- دولت‌های کوچک سلجوقیان (اتابکان) ۱۹۹
- ۱۹ ● حکومت خوارزمشاهیان ۲۰۵
- خوارزمشاهیان و موقعیت ممالک اسلامی ۲۰۶
- علل زوال امپراتوری خوارزمشاهی ۲۰۷
- علل پیشرفت چنگیز و مغولان ۲۱۰
- ۲۰ ● حکومت مغول در ایران ۲۱۳
- دیوان در زمان ایلخانان مغول ۲۱۶
- مناصب شرعی ۲۲۲
- مالیات و خراج در زمان مغول ۲۲۳
- اصلاحات غازان خان ۲۲۵
- انواع مالکیت‌های زمین در زمان مغول ۲۲۷
- طبقات در عهد مغول ۲۲۸
- ارباب جرّف در عهد مغول ۲۲۸
- سیری پیرامون نهضت تصوف در ایران ۲۳۰
- نهضت سربداران خراسان ۲۳۳
- علل فروپاشی و زوال سربداران خراسان ۲۳۵

- ۱۱ ● قیام ابومسلم و انتقال قدرت به عباسیان ۱۱۱
- ۱۲ ● ایران در زمان حکومت عباسیان (۱۳۲-۶۵۶ ه.ق.) ۱۱۵
- ساخت اجتماعی طبقات در دوره عباسیان ۱۲۰
- نظام دیوانی در زمان عباسیان ۱۲۳
- توسعه مالکیت زراعی در زمان خلافت عباسی ۱۲۵
- مالیات در زمان عباسیان ۱۲۷
- موجبات ثروت عباسیان ۱۳۳
- موجبات کمی هزینه‌ها ۱۳۴
- موجبات فزونی هزینه‌ها ۱۳۴
- علل سقوط عباسیان ۱۳۵
- ۱۳ ● حکومت طاهریان ۱۳۹
- ۱۴ ● صفاریان ۱۴۳
- ۱۵ ● حکومت سامانیان ۱۴۷
- علل رشد دیوان‌سالاری ۱۴۹
- دستگاه اداری و دربار سامانیان ۱۵۰
- مالیات در دوره سامانیان ۱۵۴
- عوامل سقوط سامانیان ۱۵۵
- ۱۶ ● دولت غزنویان ۱۵۹
- موقعیت طبقات در دوره غزنویان ۱۶۱
- قرمطیان ۱۶۲
- سرکوبی و کشتار قرمطیان ری ۱۶۴
- نظام مالی غزنویان ۱۶۴
- منابع پنج‌گانه‌ی درآمد غزنویان ۱۶۶
- دیوان‌ها در زمان غزنویان ۱۶۸
- ارتش در زمان محمود غزنوی ۱۷۰
- علل انقراض غزنویان ۱۷۲

۳۵۸	درآمد، منابع و مصنوعات دولت دوره قاجاریه.
۳۵۹	الف - مالیات با درآمد ثابت.
۳۶۲	عایدات نامرتب.
۳۶۳	تغییر و تحول وضعیت ارضی در دولت قاجاریه.
۳۶۵	سیاست جابجایی عشایر، به منظور تضعیف قدرت آنان.
۳۶۶	قضا در دوره قاجاریه.
۳۶۹	نحوه ملکداری در دوره قاجاریه.
۳۶۹	املاک سلطنتی.
۳۶۹	تیولها.
۳۶۹	موقوفات.
۳۷۰	املاک خصوصی.
۳۷۲	ارتش در دوره قاجاریه.
۳۷۳	مأموریت گاردان و تشکیل ارتش در زمان قاجار.
۳۷۷	کتابنامه.
۳۸۵	نمایه.

جغرافیای ایران

فلات ایران که محدوده‌ی طبیعی و پهنه‌ی بزرگ رویدادهای تاریخ اقتصادی - اجتماعی ایران و مرکز فعالیت قوم ایرانی بوده است، از شرق و غرب بین دژه‌ی سند و سرزمین «میان رودان» (بین‌النهرین) و از طرف شمال، بین ترکمنستان و دریای خزر و ماورای قفقاز و آمودریا (رود جیحون)، از طرف جنوب، به خلیج فارس و دریای عمان منتهی می‌گردد که مجموعاً حدود ۲,۶۰۰,۰۰۰ کیلومتر مربع مساحت آن می‌باشد که قریب ۶۳٪ یا ۱,۶۴۸,۰۰۰ کیلومتر مربع آن، مساحت ایران کنونی است. سرزمین کنونی ایران از نظر شرایط مختلف جغرافیایی، یعنی پستی و بلندی زمین، آب و هوا و اقلیم، میزان رطوبت، نوع گیاهان و جانداران، استعداد خاک و منابع زیرزمینی دارای وضع بسیار متفاوت می‌باشد.

در ایران، از نظر پستی و بلندی سه رشته کوهستان وجود دارد: در شمال، رشته جبال البرز که از دنباله‌ی کوه‌های قفقاز و ارمنستان منشعب می‌شود و تا ساحل جنوبی دریای خزر و سپس شمال خراسان امتداد می‌یابد. بلندترین ارتفاع جبال البرز، قله‌ی آتشفشان دماوند با (۵,۶۵۴) متر ارتفاع می‌باشد و به وسیله‌ی کوه بابا که در شمال افغانستان واقع و بلندترین قله‌ی آن (۴,۹۶۴) متر است که همه‌ی فصول سال از برف پوشیده می‌باشد) به کوه‌های هندوکش و در ادامه، به هیمالیا می‌پیوندد. از شمال غرب ایران رشته کوه‌های زاگرس شروع و پس از عبور از غرب و جنوب، در امتداد خلیج فارس، به دریای عمان می‌رسد و به موازات ساحل اقیانوس هند تقریباً تا مصب رود سند امتداد می‌یابد.^۱ این رشته کوه‌ها در ایران، هزار کیلومتر طول و تا دویست متر عرض دارد.^۲

گذشته از این دو ناحیه کوهستانی، نواحی کوه‌های مرکزی و کوه‌های مرزی را در مشرق باید ذکر کرد که اغلب کوه‌های این نواحی، به عکس ارتفاعات شمال و غرب، بایر و برهنه بوده و کمتر گیاه دایمی در آن‌ها مشاهده می‌شود.

این رشته کوه‌ها که در دو جانب فلات ایران کشیده شده‌اند، متعلق به دوران سوم زمین‌شناسی می‌باشند. که دارای ذخایر بسیار گرانبها هستند که حتی در جهان باستان نیز ارزش آن شناخته شده بوده است. به طوری که محققین در مورد سیر تکوینی این ناهمواری‌ها اظهار نظر می‌نماید، $\frac{1}{4}$ مساحت ایران را کوهستان تشکیل می‌دهد که با پیدایش کوه‌های جنوب اروپا و آسیا همزمان بوده است. دو عامل در شکل‌گیری این کوه‌ها مؤثر بوده‌اند: یکی عامل معرفت الارضی قاره‌ی اروپا و آسیا و دیگری، امواج آتشفشانی‌ها.

وضع استقرار زمین ایران، یعنی سرایشی زمین با شیبی ملایم از جنوب به طرف شمال قرار گرفته است. در حالی که بلندی زمین در کرمان از سطح دریا ۱,۶۵۹ متر، شیراز ۱,۵۳۰ متر، تهران ۱,۱۶۰ متر، مشهد ۱,۰۳۹ متر و تبریز ۱,۳۴۰ متر است، فرازای اصفهان و یزد ۱,۵۹۰ متر می‌باشد.

مرکز این فلات را بیابانی پهناور در بر گرفته که فرورفتگی آن از نواحی اطراف بیش تر است، اما فرازای آن ۶۰۹ متر بالاتر از سطح دریاست.

فلات ایران را دره‌هایی تشکیل می‌دهد که تا حد زیادی پر از لایه‌های رسوبی است که به طور یکنواخت بر روی هم قرار گرفته‌اند و در پایین‌ترین لایه، آمیخته‌ای به هم فشرده از ریگ و شن و خاک است و می‌توان از میان آن، بی‌آن که به لایه‌ی دیگری برخورد، چاه‌ها و دالان‌های زیرزمینی حفر کرد؛ از این رو، ظاهراً فلات ایران پیش از دوران چهارم زمین‌شناسی، زیر آب بوده است.

نواحی مرکزی ایران فوق‌العاده خشک و کویری است که از این میان، کویر مرکزی خشک‌ترین نقطه‌ی کره‌ی ارض می‌باشد و کوه‌های مرتفع اطراف آن مانع رسیدن ابرها به درون فلات می‌شوند.

کویر نمک از نظر ساختمانی، با کویر لوت تفاوت بسیار دارد، چه کویر لوت حفره‌ای است که در اثر شکستگی طبقات زمین احداث شده، در حالی که کویر نمک یک چاله‌ی بزرگ زمین‌شناسی می‌باشد.

جغرافیای ایران ۱۷

قسمت اعظم کویر نمک را شن و سنگ‌ریزه پوشانده است که اغلب دستخوش باد قرار می‌گیرد و توفان‌های شدید، شن‌های آمیخته به نمک را مانند امواج دریا به حرکت درآورده، گاهی تپه‌های طولانی تا ارتفاع چهل متر از خود به جای می‌گذارد. این تپه‌های شنی که در اثر وزش باد تغییر مکان می‌دهند به تپه‌های ریگ روان معروف است و برای کاروان‌ها و آبادی‌های اطراف کویر خطرناک می‌باشد.

مقدار بارندگی در این نواحی حدود ۱۰۰ میلیمتر و اختلاف درجه حرارت در شبانه‌روز، در طول سال، خیلی زیاد - بین صفر تا هفتاد درجه - می‌باشد.

به نظر می‌رسد عواملی که در کیفیت آب و هوای ایران مؤثر می‌باشد، می‌توان به دو دسته تقسیم نمود: دسته اصلی و دسته فرعی.

دسته اصلی مانند: عرض جغرافیایی، حرارت، جریان‌های هوایی، رطوبت و باران. دسته فرعی مانند: دریاها، پوشش گیاهی و از این قبیل.

منابع آبی ایران

شبکه آب‌های روان ایران در وسعت بسیار زیادی در سطح ایران پراکنده است و می‌توان آن‌ها را از نظر مقدار آب به دو دسته تقسیم نمود: اول؛ آب‌های روان یا رودهای دایمی که پیوسته و به طور دایم در بستر رودها جریان دارد و دارای آبگیر مشخص می‌باشند. دوم، رودهای موقت یا فصلی [موسمی] که در فصول پرباران دارای آب بوده و در سایر فصول کم آب، بلکه خشک می‌باشند و برخی دارای آبگیر مشخص هم نیستند.

رودهایی که در خاک ایران جریان دارند و به دریای خزر می‌ریزند، عبارتند از رود ارس، سفید رود، رود چالوس، رود سه هزار، رود هراز، رودخانه بابل، رود تالار، رود تجن، رود گرگان، رود اترک، رود قره‌سو و رود نکا. علاوه بر رودهای مذکور، رودهای کوچک دیگری در حوزه‌ی آبریز دریای خزر جریان داشته و به دریا می‌ریزند که از میان آن‌ها، آن دسته را که فقط از نظر ماهیگیری و آبیاری دارای اهمیت می‌باشند می‌توان به شرح زیر نام برد:

بالهارود، آستارا رود، سفارود، طالش رود، شلمان رود، سیاهکل رود، کیارود، سفارود، نشتارود، سرداب رود، خیر رود، گلارود، گرماب رود و چند رود کوچک دیگر.